

ПРОФ. ІВАН ОГІЄНКО.

ІСТОРІЯ ЦЕРКОВНО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ.

КОРОТКИЙ НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИЙ НАРИС.

ВАРШАВА.
Друкарня Синодальна.
1 9 3 1.

ПРОФ. ІВАН ОГІЄНКО.

ІСТОРІЯ ЦЕРКОВНО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ.

КОРОТКИЙ НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИЙ НАРИС.

ВАРШАВА.
Друкарня Синодальна.
1 9 3 1.

ІСТОРІЯ ЦЕРКОВНО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ.

КОРОТКИЙ НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИЙ НАРИС.

I.

Широке наше громадянство зовсім не знає правдивої істоти сучасної церковно-слов'янської мови, а ще менше знає цікаву й складну історію цієї мови. Звичайно думають, ніби теперішня т. зв. церковно-слов'янська мова — це наша давня церковна мова, що без всяких змін позосталася від часів Костянтина й Мефодія аж до сьогодні. Насправді ж історія цієї мови показує, що її безпереривно змінювали і що теперішня церковна мова сильно відрізняється від давньої церковно-слов'янської мови.

Наші найперші церковно-слов'янські книжки появилися ще в другій половині IX-го віку. Саме в той час жили й працювали два брати, Св. Кирило - Костянтин і Мефодій. З походження були вони греки, а народилися в місті Солуні. У той час Солунь лежав на грецьких „кресах“ і був оточений навкруги слов'янськими оселями, а саме—болгарами, чому і в Солуні постійно чулася болгарська мова, і багато греків вміли говорити мовою місцевого населення, цеб-то по-болгарському. Костянтин і Мефодій знали болгарську мову ще з дитячих років, а пізніше мали багато нагоди побільшити своє знання; так, напр., Мефодій був довгий час воєводою одної слов'янської землі.

Пізніше обидва брати прийняли духовний сан і віддалися цілком на місіонерську службу серед слов'янського народу. Християнство серед слов'ян тоді тільки но зачиналося, і слов'яне не мали (крім спроб) ані впорядкованої азбуки, ані перекладів Св. Письма та богослужбових книг. Обидва брати до кінця свого життя (Костянтин помер в 869 р., Мефодій—в 885 р.) працювали серед слов'янського народу, головню серед мораван, і увесь час займалися перекладом для слов'янської церкви потрібних книжок*). Звичайно, перекладали вони на ту мову, яку знали з дитинства—на мову болгарську (може з додатком мови моравської). Таким чином на кінець IX-го ст. перекладено—св. братам допо-

*) Докладно про це розповідаю в двохтомовій своїй праці: „Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність“, Варшава, 1927—1928 р.р.

магали певне й їхні учні—все важніше, що потрібне для Богослуження, і майже ціла Біблія.

Св. брати глибоко визнавали ту ідею, що віддавна жила в грецькій Церкві — неохрещеним народам проповідувати віру Христову лише в їхній живій мові, щоби всі докладно розуміли нову науку, і щоби могли прийняти її свідомо, з цілої душі. Але не всі християнські народи визнавали тоді цю ідею; напр., німці-латинники (та й частина греків) твердили, ніби молитися Богові можна тільки трома мовами — грецькою, латинською та жидівською; ніякої іншої мови Бог ніби не вислухає. Ці т. зв. триязичники сильно нападали на Костянтина й Мефодія, постійно перешкоджали їм в їхній місіонерській праці і образливо глузували з них, докоряючи, що вони правлять служби Божі варварською мовою. Триязичники досягли навіть того, що Св. Мефодія, тоді вже архієпископа паннонсько-моравського, арештували, нелюдськи скатували і вкинули до в'язниці, де він мучився півтретя року.

Але нічого не вдіяли: Богослуження живою слов'янською мовою ширилося все більше, і нарід горою стояв за нього, не приймаючи Богослужень латинських чи грецьких. Триязична єресь найбільше роспаношилася була на Моравії, де довго (870—885 р.р.) архієпископом був по смерті брата Мефодій; він мужньо боровся за права Богослуження живою мовою й користався великою повагою серед місцевого населення. Але як тільки він помер (885 р.), триязичники всіма силами вдарили на його учнів. Боротьба закінчилась тим, що всіх учнів Костянтина й Мефодія арештовано, де-кого забито, частину з них продано жидам до неволі, частину засуджено на вічне вигнання з Моравії, а частина сама розбіглася по ріжних слов'янських землях, головно ж — до Болгарії, де тоді християнство прищіплювалося вже в більших розмірах.

Думали триязичники, що вони навіки перемогли великі ідеї св. братів Костянтина й Мефодія — відправляти Служби й голосити Слово Боже живою мовою. Але сталося зовсім не так: учні св. братів на всі сторони рознесли ідеї й працю своїх великих учителів, і слов'янське Богослуження міцно защепилося найперше серед болгар, а пізніше по всіх слов'янських землях, виключаючи слов'ян західних (поляків та чехів). Таким чином у більшості слов'ян церковною мовою стала жива мова слов'янська.

Оця перша церковна мова, мова Костянтина й Мефодія, зветься в науці старо-слов'янською мовою. Ця ж таки мова з того часу стала для всіх слов'ян також і мовою літературною. Була це в своїй основі мова болгарська, правильніше — солунська говірка болгарської мови, якою говорили Костянтин і Мефодій ще з дитячих років. Звичайно, у той час усі слов'янські мови були ще досить близькими одна до одної, так що переклади св. братів до певної міри розуміли всі слов'яне.

Очевидно, було в цих перекладах не мало й такого, чого інші слов'яне вже не розуміли, а проте ж більшість приймали мову Костянтина й Мефодія і за свою церковну й літературну мову, бо були ще невисокої культури і власних перекладів приготувати не могли. На жаль тільки, від IX-го віку не дійшло до нас ані одного слов'янського писаного пам'ятника, а тому ми не знаємо докладно, якою саме була мова того часу і якою була мова Костянтинових перекладів.

З самого кінця IX-го ст. і на початку віку X-го зачався в Болгарії великий літературний рух. Панував тоді високоосвічений цар Семен († 927 р.) і його час зветься „золотим“ віком слов'янської літератури. Справді, за царя Семена з грецької мови на болгарську перекладено багато різних книжок як літургічних, так і до читання. Уже в той час в Болгарії склалася показна література, яка швидко розійшлася по всіх слов'янських землях, а мова її стала зразком для мови церковної й літературної для всіх слов'ян. Коли під кінець X-го віку (в 990 р.) прийняла християнство й Київська Русь, то вона взяла для себе богослужбові книжки з Болгарії, звідти ж приходили й перші священники, аж поки не виховалося своє власне духовенство.

Маємо джерельне свідчення (ченця Хороброго), що в Болгарії провадилася запекла боротьба проти перекладів Св. Костянтина, „яко нѣсть устроилъ добръ“. Чернець Хоробрий, обороняючи Костянтина, покликується на те, що й греки не мали відразу бездоганих перекладів, та й взагалі „удобѣе єсть послѣжде потворити, неже первое створити“. Усе це допровадило до того, що в цей час переклади св. братів були виправлені, а частина зроблена наново. Деякі відписи з цих перекладів дійшли до нас — це старо-слов'янські пам'ятки кінця X — поч. XI-го віку, і вони свідчать нам також і про те, якою була болгарська („старо-слов'янська“) мова й перед тим.

Маємо багато різних писаних церковних книг з кінця X—XI-го віків,—це найстарші рукописи слов'янські, які тільки збереглися до нашого часу. Книжки ці походять з найрізніщих слов'янських земель. Дослід їх показує, що всі вони, напр. Євангелії, не мали одного усталеного тексту,—кожна має як в мові й правопису, так і в тексті свої власні відміни. Взагалі треба сказати, що вдавнину не існувало ще самої навіть ідеї про необхідність зовсім однакового тексту, — святим текстом уважався лише текст грецького оригіналу (який теж не був однаковим), а на переклади з нього дивилися як на звичайне діло рук людських, і вже тому недосконале. Через це, переписуючи, кожна освічена особа, особливо коли вона знала й грецьку мову, дозволяла собі робити ті чи інші зміни, пильнуючи, щоби текст був вірнішим, а особливо—більше зрозумілим. Крім цього, в кожному старім рукопису XI-го віку досить ясно пробиваються ознаки місцевої живої мови, чому старо-слов'янський язик ділиться в науці на т. зв. „ізводи“— болгарський,

сербський, моравський, київський, новгородський і др. Цеб-то: одної якоїсь „церковно-слов'янської мови“ вже тоді не існувало.

Аналіз правопису старо-слов'янських текстів показує виразно, що кожна слов'янська церква вимовляла їх не однаково, але згідно з своєю живою мовою. Так, напр., букви **Ѣ, Ѧ, Ѣ, Ѧ, Ѧ, Ѧ, Ѧ, Ѧ, Ѧ, Ѧ** і др., скажемо, в Києві вимовляли вже зовсім не так, як вимовляв їх Костянтин і Мефодій або інші слов'янські народи. Так само й наголос (акцент) не був однаковим у давніх слов'янських церквах, — кожна акцентувала слова згідно з своєю живою вимовою.

Дуже цікавий сам характер старо-слов'янських перекладів церковних книг. Згідно з кирило-мефодіївською ідеєю (Богослуження зрозумілою мовою) найстарші слов'янські книжки не були літерально дослівними перекладами з грецького, — на них знати, що перекладчики пильнували не тільки про саму вірність свого перекладу, але не забували й про те, щоби цей переклад був живим і щоби його мова була справді зрозумілою чистою слов'янською мовою. Ця власне риса дуже відрізняє стародавні переклади від пізніших, вже дослівних, але зате менше зрозумілих.

Думка, ніби мова наших літургічних книжок ніколи не змінювалася, зовсім не відповідає дійсності, — вже з вищесказаного бачимо, що переклади мінялися й увесь час „підправлялися“. Неправдивою також єсть думка, ніби наша церковно-слов'янська мова — це мова мертва, подібно як мертвою єсть, скажемо, мова латинська в католицькій Церкві. На церковно-слов'янську мову вдавнину ніколи не дивилися як на мову зовсім мертву, бо це було б противним самій істоті кирило-мефодіївської ідеї; постійні підправлення незрозумілого по наших перекладах говорять також за те, що вдавнину ідея Богослуження живою мовою ніколи не вгасала.

І тому зовсім правдиво писав про це ще славний чеський учений П. Шафарик: „Давні тексти переглядалися і перевірялись в кожній землі, в кожній єпархії, в кожнім монастирі, часто на предложення настоятеля, навіть князя, часто з одного бажання самих переписувачів“ *). „Относительно перевода древнѣйшей кирилло-мефодіевской редакціи Новозавѣтныхъ книгъ — пише другий учений — отмѣтимъ его точность, вѣрность подлиннику и ясность при большей или меньшей свободѣ переложенія. При вообще дословной передачѣ подлинника соблюдаютъ однакожъ требованія славянскаго синтаксиса“ **).

Взагалі треба підкреслити, що вдавнину при перекладах ніколи не забували святої поради ап. Павла: Христос „удоволи насъ служители быти Нову Завѣту, не писмени, но духу: писмя бо убиваєтъ, а

*) „Чтенія въ Обществѣ Исторіи“, Москва, 1860 р. кн. IV ст. 18.

***) Проф. Г. Воскресенскій; див. „Богословскій Вѣстникъ“ 1903 р. т. I ст. 241.

духъ животворить“ (II Кор. 3^о). Відомий письменник X віку Іван, екзарх Болгарський, так писав про свої переклади: „Не беріть мені, браття, за зле, коли де знайдете (в моїм перекладі) невідповідне слово, або йому надано не того значіння. Про це говорить і Св. Діонісій (Ареопагіт): «На мою думку не корисно й неправдиво при перекладах звертати увагу на слова, а не на зміст». Не можна скрізь точно перекладати з грецької на другі мови, що буває і в інших мовах; бо (одне й те) слово в одній мові гарне, а в другій зле, в одній страшне, а в другій не страшне, в одній пристойне, в другій непристойне“.

II.

Друга доба в житті церковно-слов'янської мови — це віки XII, XIII і перша половина віку XIV-го. За цей час слов'янські народи організувалися в окремі держави, що мали свої власні Церкви; усі слов'янські мови розійшлися вже далеко одна від одної. Слов'янського церковного (православного) центру не було, а тому кожна Церква своїми власними силами готувала собі літургичні книжки. Найкультурнішою слов'янською державою була тоді Болгарія, а тому всі інші слов'янські Церкви звичайно списували для себе потрібні книжки з оригіналів болгарських; тільки, річ ясна, не скрізь можна було легко роздобути ці болгарські оригінали. А між тим число Церков скрізь росло надзвичайно швидко, так само росло й число світських читачів. Зародився новий соціальний стан — стан писарів; напочатку були це переважно особи духовні, з доброю освітою; коли ж потреба на книжку сильно зросла, збільшився відповідно й цей стан писарів, до якого увійшло тепер багато й світських осіб, часто з дуже малою освітою. В залежності від освіти писаря була й вартість списаної книжки, а через те, що малоосвічених писарів була таки більшість, тому й появилось багато незовсім добрих книжок, що їх пізніше названо „зіпсутим“.

За цієї доби звичайно дотримувалися тих самих засад, що і в добі старослов'янській: переписуючи, писарі часто незрозумілі слова заміняють зрозумілими, і таким чином текст дуже „відсвіжувався“; коли ж до цього додати, що кожна Церква мала свою, до живої мови наближену, вимову, то це вкаже нам, що церковно-слов'янська мова була тоді ще досить зрозумілою для вірних. Літературна слов'янська мова, що за давньої доби була зовсім однаковою з мовою Церкви, починає потроху різнитися від неї й набирати більше рис живої мови, а це впливало й на стан церковної мови, що починає „відсвіжуватися“ все більше та більше.

Подаю трохи прикладів, з яких знати, як саме наближувано церковно-слов'янський текст до живої мови через заміну незрозумілих слів зрозумілими (прикладі подаю тільки з 1-го розділу Євангелії

Марка, цифра визначає вірш цього розділу; матеріал вибіраю з праці Г. Воскресенського: „Евангеліє отъ Марка... изъ 108 рукописей XI—XVI в.в.“, 1894 р., ст. 88—112; по звичайнім слові ц.-слов'янським в дужках подаю його новий варіант): абіе 10.18 (скоро), бѣ 13 (пребы), велѣсмъ 26 (великимъ), веси 38 (села), внидоша 21 (входятъ), возопи 29 (вскрича), гнаша его (идоша въ слѣдъ его, течаше, искаше), грядетъ 7 (идѣтъ), Евангеліє 1.14 (благовѣствованіє), зѣло 35 (вельми), зачало 1 (начало), іудейская 5 (жидовская), по области 27 (по власти, властію), во онѣхъ днешъ 9 (въ дни ты), очистити 40 (исцѣлители), ремень 7 (онуца), сапогъ 7 (чревѣсмъ), сонмище 21 (соборъ), въ сонмищи 23 (въ зборищи), злѣ страждущыя 34 (недужныя), строяща мрѣжа 19 (завязующа, готовяща мрѣжа), ту 13 (тамо), ужасошася 27 (чудишася), узрѣ 19 (видѣ), усмень 6 (кожанъ), язями 34 (недугы, язвами) і т. п. До цього треба додати, що багато старих форм змінено на нові, а це сильно „оживило“ старо-слов'янську мову.

Таким чином церковно-слов'янська мова першої, найстаршої доби значно відмінилася вже за XII—XIII віки.

III.

З половини XIV ст. починається в Болгарії сильне літературне оживлення. Відроджене (друге) болгарське царство культурно знову розцвіло, по монастирях появляються добре освічені ченці, що занялися справою нових перекладів церковних книжок. Порівняння літургічних книг з грецькими оригіналами виявило, що в цих книжках багато найрізніщих відмін та незгідностей, а тому піднявся рух за необхідність виправлення церковних книг. На чолі цього руху став широкоосвічений чернець Євфимій, що скоро був обраний на патріярха тирновського. І ось цей патріярх, скупивши коло себе освічених ченців, провадив виправлення (деяких) літургічних книжок. Існуючі переклади порівняно з їх грецькими оригіналами, зроблено й нові переклади. Патріярх Євфимій встановив новий церковно-слов'янський правопис, став вимагати певної освіти й знання граматики від писарів і запровадив першу цензуру написаних книжок. Так повстали т. зв. „добрі тирновські тексти“, що скоро поширилися по цілім слов'янським світі. Це була третя т. зв. полуднево-слов'янська доба в житті церковно-слов'янської мови.

Але реформа Євфимія не була послідовною, бо вона з одного боку вертала старовину, а з другого — запроваджувала ознаки живої болгарської мови. Євфимій і його помічники були великими прихильниками всього грецького, і тому силою скрізь накидали церковно-слов'янській мові чужі їй грецькі ознаки; так, напр., до церковної мови застосували вони грецький правопис навіть в дрібницях. Крім цього, у цей же час змінили головну засаду перекладів: приймається, що пере-

клад мусить бути тільки літерально-дослівний, з додержанням навіть грецької складні, а на чистоту церковно-слов'янської мови та на зрозумілість перекладу для вірних уваги вже не звертають. Через це нові тирновські тексти, хоч були й більше наближені до своїх грецьких оригіналів, з погляду чистоти слов'янської мови мали багатенько хиб. Правда, для самих болгар ці тексти були досить відсвіжені, бо патріярх Євфимій при своїй реформі брав на увагу й живу болгарську мову.

Року 1393-го турки заволоділи болгарською столицею Тирновом, а трохи пізніше покінчилося самостійне існування всіх південно-слов'янських держав. Болгарія, яко центр слов'янської культури, на завжди перестала існувати, а скоро за нею висихає й Афон, яко джерело добрих богослужбових церковно-слов'янських текстів. Виправлення церковно-слов'янських книжок і опіка над церковною мовою з того часу назавжди випадає з рук болгарських.

Багато з болгарської інтелігенції, як світської так і духовної, повтікали від турків на схід і понесли туди свої „добрі тирновські тексти“, що помалу розходяться по всіх слов'янських православних землях. Справою виправлення богослужбових книжок займаються тепер не тільки в Сербії, де працював знаний учений, прихильник патріярха Євфимія, Костянтин Костенцький, але й на сході слов'янства,—серед народу українського й білоруського (митр. Гр. Цамблак) та московського. Що до Москви, то тут треба підкреслити працю виправлення книжок, яку тут провадили митрополит Кипріян († 1406 р.), архієп. Геннадій († 1504 р.), а пізніше Максим Грек († 1556 р.); правда, ця праця не була тут, на новім ґрунті, зовсім корисною: вона церковно-слов'янську мову, що виразно набірала живих рис під впливом південно-слов'янським, знову пхнула до відбудови старовини. У Молдавії, що в церковнім відношенні перше залежала від митрополита Галицького, довгий час працював Григорій Цамблак.

Таким чиномъ в XV—XVI віках в цілім православнім світі запанували південно-слов'янські тирновські тексти, чому ця третя доба в житті церковно-слов'янської мови звичайно й зветься південно-слов'янською. Церковно-слов'янська мова ще далі відійшла від мови старослов'янської, бо прийняла до себе дуже багато ознак живої болгарської мови; це вже нова церковно-слов'янська мова. Крім цього, за цієї доби вперше повстає чимало різних ґраматичних праць, присвячених досліді церковно-слов'янської мови.

IV.

Нову, четверту добу в житті церковно-слов'янської мови можна назвати українською, бо з другої половини XVI-го віку опіка над ста-

ном богослужбових книжок та над церковною мовою цілком переходить до українського народу. У другій половині XVI-го віку серед українського й білоруського народу повстає великий церковно-культурний рух, спричинений реформаційним рухом, що тоді панував на землях польських. Церковна влада у той час глибоко зрозуміла, що при грізній небезпеці рятувати Церкву найліпше зможе лише сам нарід, а тому скрізь позакладано великі й малі церковні братства, що з запалом взялися до церковної праці. Духовенство переконалося, що найсильнішою зброєю для реальної оборони православної віри єсть в першу чергу добра освіта, і тому церковні братства скрізь закладають свої школи. Братські школи швидко повстають по великих містах, як, напр., Остріг, Львів, Вильно, Київ і др., а пізніше густою сіткою вкривають усі землі, де тільки жили український та білоруський народи. Дуже багато молодих людей, по закінченні своїх шкіл, виїжджали до Європи й кінчали свою освіту на кращих західних університетах. Таким чином головно серед українського народу повстає велике число добре освіченого духовенства, що займало професорські місця по братських школах або уряди по монастирях.

І з того часу, з другої половини XVI-го віку, перед в церковній роботі серед православних слов'ян веде українська Церква, бо південно-слов'янські землі під турками припинили свою колишню культурну працю, а Москва на той час культурно стояла зовсім низько. На допомогу українській Церкві прийшло також друкарство, що з того часу стає постійним культурним співробітником Церкви. Друкарство виразно поставило питання про однаковий текст і почало цю однаковість проводити в життя.

У XVI-м столітті, під впливом реформації, запанувала нова ідея, доти мало знана, а саме — літературною мовою мусить бути не мова Церкви, як тверджено доти, але жива народня мова. Мова літератури й Церкви, що до того їх звичайно не ділено, розійшлися зовсім. Мало того, глибоко до народу пішла призабута колишня кирило - мефодіївська ідея: нарід мусить розуміти Св. Письмо й Богослуження. І з того часу, з половини XVI-го ст. повстають один за одним різні переклади Св. Письма на українську мову, що навіть в Церкві читається часом в живій мові. Повстає велике число т. зв. Учительних Євангелій українською мовою, що рівно ж читалися по Церквах; взагалі ж з того часу по українських Церквах проповіді виголошуються тільки живою мовою, свідком чого позосталися грубі томи цих казань. Мало того, до церковних треб, напр. шлюбу і др., входять частини в живій мові. Деякі читання, напр. синаксарі в Минеях, виголошуються українською мовою. Таким чином жива українська мова заняла в Церкві велике й поважне місце.

Відділення літературної мови від мови церковної дало далеко йдучі наслідки для українського народу. Мову церковну тут починають все менше та менше розуміти, так що вона вже в XVII ст. стає тут мало знаною, а простий нарід майже не розумів її*). Крім цього, нова літературна українська мова виросла без всяких більших впливів мови церковної, чому для українця, що не вчився церковної мови, ця мова в більшості стала мовою чужою.

Ось через це вже в другій половині XVI-го віку серед українського народу почали голосно говорити про потребу правити Служби Божі живою українською мовою. Але голоси ці скоро замовкли, бо український нарід змушений був більше думати про врятування самої своєї Церкви, ані ж про реформу такої істотної річі, як церковна мова, про реформу, що без певної боротьби з консервативними елементами не пройшла б. І ото з того часу в українській Церкві зайшло так би сказати тихе порозуміння: саме Богослуження правиться попередньою церковно-слов'янською мовою, все ж інше навчання в церкві — виключно мовою українською.

Але треба було працювати над вивченням церковно-слов'янської мови, треба було дбати й про виправлення богослужбових книжок, бо ж пеклуватися про це тоді не було вже кому в інших землях слов'янських. По братських школах церковно-слов'янська мова стає головним предметом навчання, а в деяких з них була вона навіть мовою навчання, а це сильно поширило знання цієї мови; взагалі, заслуга братських шкіл в ділі вивчення й оборони церковної мови була дуже значною. Появляються навіть підручники церковно-слов'янської мови для братських шкіл, чого до того зовсім не було, напр., „Грамматика Словенска“ 1596 р. Лавріна Зизанія, його ж Словник церковно-слов'янської мови з поясненнями українською мовою того ж 1596 р., „Грамматика Славенския правильноє синтагма“ 1619 р. Мелетія Смотрицького, „Лексикон славено-роскій“ 1627 р. Памви Беринди, Грамматика з Кременця 1638 р. і т. п. Деякі з цих підручників, напр., Грамматика Смотрицького та Лексикон Беринди мали всеслов'янське значіння і користувалися великою повагою у всіх слов'ян; їх корисний вплив в справі ліпшого вивчення церковно-слов'янської мови безсумнівний.

До цього часу, в XV—XVI віках, по всіх слов'янських землях панував в церковних книжках південно-слов'янський правопис, що був зовсім чужий для східних слов'ян. Реакція проти цього правопису, взагалі мало придатного для церковно-слов'янської мови, вийшла найперше від українських учених, а братські підручники цієї мови поширили новий правопис, особливо через граматику М. Смотрицького, по цілім

---

*) Докладно розповідаю про це в своїй праці: „Język cerkiewno-słowiański na Litwie i w Polsce w wv. XV—XVIII“, «Prace Filologiczne» 1929 р. т. XIV.

слов'янським світі. Ця зміна церковно-слов'янського правопису на ліпший була великою заслугою української Церкви.

Говорячи про українську працю в історії церковно-слов'янської мови, мушу підкреслити тут ще деякі моменти. Найперше треба відмітити величну працю відомої школи в м. Острозі на Волині. Незабутній в історії української Церкви князь Костянтин Остріжський зібрав коло себе цілий гурт ліпших учених свого часу, дав до їх розпорядимости друкарню і доручив їм завдання величезної ваги — видрукувати повну Біблію церковно-слов'янською мовою. Це було діло постільки тяжке, поскільки й величне, бо ж на той час такої біблії українській нарід не мав; остріжський гурток мусів зібрати всі біблійні книги, деякі перекласти, перевірити їх з оригіналами, усталити правопис і видрукувати. По тяжкій праці, в 1581 році з Остріжської друкарні вийшла на решті славна Остріжська Біблія, перша повна друкована Біблія в цілм світі слов'янським (православнім). Біблія ця в історії церковно-слов'янської мови мала величезне значіння: вона поширилася по всіх слов'янських землях і скрізь стала зразком вже нової церковно-слов'янської мови й правопису. В біжучім році минає рівно 350 років з дня видрукування цієї Біблії, і її ювілей мусять святкувати однаково всі слов'янські народи.

Заслуги остріжської школи й друкарні не кінчаються на самій тільки Біблії. В Острозі зложено першу Граматику церковно-слов'янської мови й видруковано (у Вильні) в 1586 р. В 1606 р. вийшов тут Требник, а в 1612 — Часослов, що користалися повагою в своїм часі; в філії цієї друкарні, в друкарні Дерманській, в 1604 р. вийшов Октоїх. Усе це були видання високої вартости.

Зазначу ще один центр церковної праці, що відбивалася й на стані церковно-слов'янської мови,— це Стратинська друкарня єпископа Гедеона Балабана. Багато церковних книжок не були тоді ще належво виправлені по грецьких оригіналах; на це звернув увагу один з соборів в Бересті (чи не в 1594 р.), і цілий Собор доручив єп. Гедеонови, яко людині великої освіти, зайнятися виправленням богослужбових книжок. На основі цієї постанови єп. Балабан з племенником своїм заклав у Стратині друкарню, зібрав сюди деяких учених і занявся з ними виправленням по грецьких оригіналах Службника й Требника, які й вийшли з його друкарні в 1604 і 1606 роках.

Незабутню працю в ділі виправлення богослужбових книг проробила славна Печерська Лавра в Києві. На початку XVII-го ст. закладається тут друкарня, а перший фундатор її, архимандрит Єлисей Плетенецький зібрав коло себе цілий гурт тогочасних учених, переважно галичан, і разом з ними розпочав виправлення богослужбових книг по грецьких оригіналах, а також робив і нові переклади. Ця праця завзято провадилася в Києві ціле XVII століття, в ній брала участь ціла Мо-

гилянська школа. Особливо багато зробив для цього митрополит київський Петро Могила, за якого виправлення церковних книжок стало на науковий ґрунт. Усі свої видання Київсько-Печерська друкарня випускала по глибокій перевірці й виправленні тексту й мови і такими були: Часослов 1616 р., Анфологійон 1619 р., Тріодь пісна 1627 р., Служебники з 1629 р., Тріодь цвітна 1631 р., славний Требник 1646 р. і т. п. При цих виданнях часто знаходимо передмови, що були цілими науковими трактатами про ці книжки. Ось ці прикмети київських видань зробили їх славними не тільки в себе, але й по всіх слов'янських землях, де вони були широко знаними й де їх охоче вживали.

Такою була українська доба в житті церковно-слов'янської мови й перекладів богослужбових книг. Церковна мова у цей час сильно наближена до розуміння широких верств вірних, бо при перекладах та при виправленні книг нерідко змінювали незрозумілі церковно-слов'янські вирази; особливо часто оминали старі граматичні форми, перероблюючи їх на живі нові. За цей час — за XVI - XVII віки — богослужбова мова цілком вже стала ново-церковно-слов'янською мовою. На жаль тільки і в цей час мало дбали про синтактичну чистоту церковної мови, і не виправили тих грецьких зворотів, що були зовсім чужими для слов'янської мови.

Під київським впливом повстало й відоме виправлення богослужбових книжок в Москві за патріарха Никона, коли найбільше попрацював вихованець київської могилянської школи, українець Єпифаній Славинецький. Правила з оригіналів грецьких, часом змінювали й церковно-слов'янську мову, але, на жаль, на чистоту цієї мови уваги не звертали. Не звертали також уваги і на ясність перекладів, — пильнували перекладати дослівно, дотримуючись навіть форм грецької складні. Через це никонівська реформа, наблизивши богослужбові книжки до їх грецьких оригіналів, не наблизила їх до живої мови, не зробила їх більше зрозумілими для широких мас вірних. Південно-слов'янський вплив приніс на Москву в XV віці виразний поворот до старих слів в церковно-слов'янській мові, а реформа Никона цього мало торкнулася, більше обмежившись заміною старих форм новими. Як відомо, никонівська реформа викликала т. зв. розкол в російській Церкві, тільки не треба забувати, що цей розкол стався не через виправлення літургічних текстів, яке була дуже малим, тільки через зміну церковних обрядів. Питання про прийняття виправлених никонівських книг на Україні на початку не було, бо Київська митрополія на той час мала свої добрі книги, і власне Никон своєю реформою наблизив московські книжки до київських.

Наприкінці зазначу ще, що в цей саме час зовсім завірає один з помітних центрів церковно-слов'янської мови, — центри Молдавський і Валаський. Для нас особливо важливою була Церква Молдавська,

що весь час жила вона під великим культурним впливом Церкви Української. В Молдавії та Валахії було багато дуже заможних монастирів, в яких справа виготовлення богослужбових книг стояла на високім ступіні. Але з другої половини XVII-го віку, за митрополита Досифея Сочавського, всі богослужбові книжки перекладаються на живу румунську мову, яка й стає з того часу мовою Церкви в Молдавії й Валахії. Це був дошкульний удар плеканню церковно-слов'янської мови, бо з того часу припиняється значна матеріальна румунська допомога на цю ціль для Болгарії й Афону, а почасти й для українського народу.

V.

Остання доба в житті церковно-слов'янської мови — це доба московська, або як звать її ще, — синодальна чи петроградська. Розпочинається вона рано, бо власне ще з 1686 р., цеб-то з часу прилучення Київської митрополії до Московського патріархату. Уже з того часу зачалися розмови про необхідність друкування зовсім однакових богослужбових книжок для цілої Росії, чого Київ ніяк не хотів визнати, уважаючи свої богослужбові книги за правдиві.

В березні 1708 р. з наказу царя Петра I замінено кирилівське письмо на т. зв. гражданське, а кирилиці дозволено вживати лише для церковних видань. Це був дошкульний удар: гражданка механічно заступала кирилицю; єдиний перед тим церковно-слов'янський правопис для літератури й Церкви з того часу поділився на два; від праці над удосконаленням церковного правопису відірвано велику культурну верству світських людей і позоставлено його на сили одного тільки духовенства.

Київська Церква вперто стояла за свої власні богослужбові книжки і не бажала приймати московських. Розпочалася за це вперта боротьба перше московських патріархів, а пізніше Св. Синоду проти українських богослужбових книжок. Боротьба дуже цікава, бо була впертою й послідовною, і ростяглася більше як на сто літ (про цю боротьбу я розповідаю докладно в своїй праці: „Історія українського друкарства“, т. I, Львів, 1925 р., ст. 279—295). Звичайно, боротьба скінчилася перемогою сильнішого: Київ схилився перед Москвою.

Упертість Київів зломив Петро I своїм відомим наказом з 5 жовтня 1720 р., вдаривши в саме серце справи — заборонивши друк не однакових з московськими книжок: „А вновь книгъ никакихъ, — наказував Петро Київській та Чернігівській друкарням, — кромѣ церковныхъ прежнихъ изданій, не печатать. А и оныя церковныя старыя книги, для совершеннаго согласія съ великороссійскими съ такими ж церковными книгами, справливать прежде печати съ тѣми великоросскими печатми,

дабы никакой розни и особаго нарѣчія во оныхъ не было“. Таким чином в Київській митрополії, що належала до Росії, запроваджено московські богослужбові тексти.

Пеклування про новий друкований текст Біблії рано розпочалося і в Москві, але самостійним воно ніколи тут не було. Т. зв. першодрукована Біблія 1663 р. — це дослівний передрук з Остріжської Біблії 1581 р.; треба було подумати й про виправлення її, бо ж помітно зростали богословські знання. Це виправлення нової Біблії, з наказу царя Олексія Михайловича, розпочав був ще Єпифаній Славинецький, але помер, праці не закінчивши. Року 1712-го Петро I наказав закінчити цю працю, але через смерть його Біблії не видруковано. І тільки за царіці Лисавети ієромонахи, професори Київської академії, Варлаам Лашевський та Гедеон Слонимський, наказом спроваджені до Петербурга (бо їхати туди не хотіли), закінчили працю, і вона в 1751 р. вийшла нарешті друком,—це т. зв. Лисаветинська Біблія, що майже без змін друкується й тепер.

Починаючи з часів Петра I політична міць Росії невпинно росла; навпаки, положення болгар та сербів під турками ставало з часом все гіршим та тяжчим. Звичайно, й мови не могло бути про якісь самостійні переклади богослужбових книг в той час у болгар чи сербів, — ці землі в XVII віці багато брали з Києва, а тепер, в XVIII-м віці непереривно сунуть сюди вже московські видання. Петро I повів дуже вмілу й глибоку агітацію серед усіх православних слов'ян, і знайшов там прихильників і дуже податливий ґрунт. Скрізь стали дивитися на Росію, як на єдину державу, що зможе визволити поневолених слов'ян від чужого ярма. Росія стала центром, куди з надією вдивлялися засмучені очі болгар, сербів і черногорців, і так було цілий XVIII-ий вік і на початку XIX-го. А через це нема нічого дивного, що всі південні слов'яне в цей час дивилися на московські богослужбові видання як на найкращі й охоче запроваджували їх до своїх церков, а коли була змога, передруковували їх. Приймали ці книжки навіть т. зв. глаголаші, хорвати католики й уніяти, що вживають глаголицької азбуки,—в XVII і XVIII віках на їхніх книжках сильно відбився вплив перше український, а пізніше російський. У цей же час не мало південних слов'ян вчилися в Київській духовній академії, тепер уже сильно зросійщеній—привикали тут до російської вимови, а вертаючися додому й займаючи високі церковні посади, запроваджували по своїх церквах російські книжки та російську вимову. Таким чином зовсім добровільно помітно обмосковилася південно-слов'янська Церква, та Церква, що до кінця XIV-го ст. сама була культурним центром і зразком для всіх інших слов'янських Церков.

Цікава доля богослужбових книжок в уніятській українській Церкві. Більша частина українського народу (Правобережжя, Волинь, Поділля, Полісся, Холмщина й Галичина) жила в Річі Посполитій Польській і користалася зо своїх богослужбових книжок, видрукованих у Києві, Львові чи Вільні; книги московського друку популярністю тут спочатку не користалися. Та напружена боротьба, яку вела Росія за впровадження своїх книжок до української Церкви, зовсім не обходила православної людности в Польщі. Запровадження унії в р. 1596-м напочатку нічого не змінило, бо Церква греко-уніятська дуже довгий час користалася з старих українських богослужбових книжок; лише Замойський Синод 1720 р. впровадив до цих книг деякі зміни. Уніяцькі друкарні, такі як Почаївська, Супрасльська, Львівська братська і др. звичайно передруковували старі українські видання, — зо старим текстом із українськими акцентами. Виправлення Никонівські мало обходили Кивську митрополію, як частину, що була під Росією, так само й частину, що жила в Польщі. Те саме треба сказати й про православну Церкву в Молдавії, де для українського населення, напр., на Буковині, відправлялося Богослуження по книжках, видрукованих головно в Києві чи Львові; свої молдавські друкарні пізніше передруковували лише ці видання.

Зовсім не те бачимо в православній і греко-уніяцькій Церкві в Польщі в другій половині XVIII-го віку, — ціла людність, через ненормальний стан своєї Церкви, ідеологічно починає задивлятися на Москву, чекаючи від неї порятунку. Зачалася ця переміна світогляду почасти ще з часів Петра I, що провадив в Галичині москвофільську пропаганду. Пізніше ж, коли Польща котилася до занепаду, російські послы в Польщі за цариці Катерини провадили широку москвофільську пропаганду зовсім відкрито, а їхнє сильне заступництво за православну Церкву перетягло більшість людности до того ж таки москвофільства. Мало того, вмілою пропагандою російські послы створили надзвичайно багато москвофілів навіть серед греко-уніяцького духовенства, не говорячи вже про вірних. Очевидно, в більшості трапилось це головно через тодішню невідрадную дійсність православної й греко-уніяцької Церкви.

І сталося дивнеє диво: більшість православних і греко-уніяцьких церков приймають помалу московські „виправлені“ книжки. Приймають тихо, без якихсь наказів чи умовлень. Російські післанці дуже зручно і вміло роздають, або за малу ціну продають московські чи вже нові змосковщені київські видавня по ріжних Церквах православних і греко-уніяцьких в Польщі, як рівно ж на Буковині та на Підкарпатті. Справа закінчується тим, що як в православній Церкві в Польщі й на Буковині, так і в Церкві греко-уніяцькій став сильно ширитись московський богослужбовий текст; правда, приймався лише сам текст, а чи-

тання його зосталося таки своє старе українське. І тільки трохи пізніше греко-уніяцька духовна влада звернула більшу увагу на богослужбові книжки, наказуючи триматися старих українських текстів. Правда, це не скрізь виконувалося. Навіть греко-уніяцькі друкарні почали помалу передруковувати де-які тексти церковних книжок в московській редакції, чому сприяло москвофільство уніяцького духовенства.

Ось таким чином з другої половини XVIII-го віку по цілім слов'янським світі запроваджено богослужбові книжки московського видання, і скрізь їх прийнято як видання найліпші. Сталося це тільки тому, що цей цілий світ слов'янський (що вживав в Богослуженнях церковно-слов'янської мови) був тоді поневолений, і церковно-слов'янське богослуження ніде не було богослуженням пануючої державної церкви. Усі старі центри, що колись культивували церковно-слов'янську мову й добрі переклади богослужбових книг, зникли, — позосталася тільки сама Росія, велика й могутня, де церковно-слов'янська мова була мовою пануючої Церкви, де цією мовою ще опікувалися, де ще дбали про кращий стан церковно-слов'янських перекладів. І Москва логічно й силою історичних подій стала останнім центром в історії церковно-слов'янської мови та перекладів богослужбових книг.

VI.

Щоби закінчити цю коротку історію церковно-слов'янської мови та виправлень перекладів богослужбових книг, мушу ще розповісти про найновішу добу.

Наприкінці XVIII-го віку Польща, як незалежна держава, перестала існувати. Православна Церква, що була в Польщі, тепер вже змушена була прийняти від Росії не тільки богослужбові книжки, але й російську церковну вимову. Те саме сталося й з тею частиною греко-уніяцької церкви, що вернулася до православ'я. Але та частина уніяцької Церкви, що тепер опинилася під Австрією, цеб-то в Галичині, на Лемківщині і на Підкарпатті, зберегла непорушно давню українську церковну вимову аж до сьогоднішнього дня; та сама вимова позосталася в Православній Церкві й на Буковині. Але деякі московські богослужбові тексти, що їх прийняла була греко-уніяцька Церква, позосталися в ній, з малими змінами, так само й дотепер; правда, більшість служб та молитов друкуються з стародавніх українських текстів. Цікаве явище: греко-уніяцькі друкарні, напр., Жовківська, ще й сьогодні друкують богослужбові тексти не з старими українськими наголосами (акцентами), але з наголосами московськими*), і таким чином провадиться (несвідо-

*) В останній час вийшли Св. Служби Божі в виданні о. проф. С. Кархута, — в них наголос не церковний український, але чисто московський.

мо) русифікація греко-уніяцької Церкви*). Проте все таки на питання, де найбільше позосталося залишків (що до текстів богослужбових книг) стародавньої української Церкви, мусимо відповідати, що на православній Буковині та в уніяцькій Галичині.

В самій Росії і в тих неросійських землях, що вона прилучила їх до себе, запанував, звичайно, той текст богослужбових книг, що тут друкувався з кінця XVIII-го віку. По останніх реформах Никона та по виправленні Біблії за цариці Лисавети в Росії більше голосно не виправляли книжок. Не виправляли голосно, бо запровадили тихе виправлення їх: при кожнім виданні московської синодальної друкарні потроху підправляли текст, часом замінюючи незрозумілі слова на зрозумілі, давній акцент на сучасний, давню форму на нову і т. п., і все зміни були на користь російської мови, бо нові слова, форми та наголос були вже російськими. Таким чином потроху, але невпинно, русифікувався ціле XIX століття церковно-слов'янський текст і значно віддалювався від свого давнього вигляду.

Мало цього, в XIX ст. складено багато різних акафістів і служб,— і всі їх написано вже просто архаїзованою російською мовою з доданням малого числа церковно-слов'янських слів і форм; очевидно, це вже не була мова церковно-слов'янська, але тільки архаїчна російська. Правда, російський Синод і не ховався з цим; так, в 1885 р. Св. Синод видав служби Св. Мефодію й Кирилу; ці Служби зладжено з стародавніх рукописів, але мову виправлено на нову, „съ замѣненіемъ нѣкоторыхъ древне - славянскихъ и, такъ сказать, областныхъ славянскихъ словъ, формъ и выраженій болѣе понятными новыми церковно-славянскими словами и оборотами“ („Странникъ“ 1885 р. т. I ст. 696). Тоді ж Синод видрукував Життя Мефодія і в передмові писав, що він його видав „съ упрощеніемъ древняго языка примѣнительно къ современному, употребляющемуся въ богослужебныхъ книгахъ церковно-славянскому языку“ (там само, ст. 697).

Ще мушу тут зазначити стосунок сучасних слов'янських літературних мов до мови церковно-слов'янської. Церковно-слов'янська мова, як ми бачили, в істоті своїй мова болгарська, і тим самим вона найближча до мови болгарської; правда, болгарська мова в своїм історичнім розвої набралася стільки нових форм, що церковно-слов'янська мова стала навіть їй не такою близькою, як то було вдавиину. Для сербів церковно-слов'янська мова здавна далека й чужа. Російська ж літературна мова з найдавнішого часу росла на мові церковно-слов'янській,

---

*) В 1925 р. Ставропігійська Львівська друкарня, з благословення митрополита Андрея (Шептицького), випустила „Евхологіонъ или Требникъ“, що його опрацював о. Тит Мишковський „по чину вѣсточному“. О. Мишковський дійсно взяв на увагу й стародавні українські тексти, але багато виправив по московських виданнях; наголоси ж в цім виданні, звичайно, усі московські.

чому теперішня літературна російська мова постільки близька до мови церковно-слов'янської, що кожний російський інтелігент розуміє її без особливого підготовки (простий нарід, звичайно, розуміє її мало).

Навпаки, зовсім наче зростала людова й літературна мова українська. Сусідуючи з поляками, а пізніше ввійшовши в склад Польщі, українська мова розвивалася під великим впливом польським і почасти західним; її зв'язки з мовою церковно-слов'янською помітно рвуться вже в XIV віці, а в віці XVI-м тут зовсім перестала існувати навіть сама стара ідея про однаковість мов Церкви й літератури. Ось через це українська мова, як людова так і літературна, зростає без всякого впливу мови церковної, через що сучасний українець розуміє церковно-слов'янську мову найменше серед усіх православних слов'янських народів.

Цю історію повстання російської й української літературних мов можна пояснити різне ставлення російського й українського народів до перекладів церковних книг на живі мови. Власне це було головною причиною, чому в давній Росії не існувало ніяких перекладів навіть Св. Письма на свою живу мову. „Въ концѣ XV вѣка, — пише акад. М. Н. Сперанський („Исторія древней русской литературы“, Москва, 1921 р. т. II ст. 233), — когда Московская Русь о народности еще не имѣла понятія, замѣняя ее идеей государственной, въ юго-западной литературѣ мы видимъ уже націоналистическое направленіе. Мы видимъ такіе факты, какъ новые переводы Священнаго Писанія, сдѣланные не на церковно - славянскій языкъ, а на простонародную живую (юго-западно) русскую рѣчь“. Звичайно, в Росії, де церковно-слов'янська мова була мовою пануючої Церкви, доля цієї мови склалася зовсім не такою, як в других Церквах, що пануючими не були й жили серед інших культурних і історичних умов.

Така була доля церковно-слов'янської мови та перекладів богослужбових книг за тисячу літ їх існування по всіх слов'янських землях, що вживали цієї мови. Доля ця безумовно не була щасливою й нормальною. Перший центр слов'янської культури й церковно-слов'янської мови, Болгарія, розбитий турками, потух вже на кінець XIV го віку. Другий центр, Україна, так само скоро зник, знайшовшися в невідраднім політичнім положенні. В спадщині доля церковної мови перейшла до „нового, третього Риму“, до Москви, яка через брак культури не зрозуміла ані старої кирило-мефодіївської ідеї про важливість живої мови в Церкві, ані ідеї католицької про незмінність богослужбової мови, а тому пішла найлекшою серединною дорогою: до колишньої триязичної доктрини тихо додала й мову церковно-слов'янську, але цю мову помалу зрусифікувала й зробила її слов'яно - руською*);

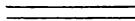
*) Проф. М. Н. Сперанський в „Русск. Фил. Вѣстникъ“ за 1899 р. т. 41 ст. 218, про сучасну мову навіть Євангелії пише: „Современный славяно-русскій синодальный текстъ“.

в цій зрусифікованій формі церковно-слов'янські тексти, через політичні обставини, поширилися тепер по всіх православних слов'янських землях. Від колишньої старослов'янської мови в теперішній ново-церковно-слов'янській мові позосталося постільки мале насліддя, що перші творці цієї мови, Св. Костянтин і Мефодій, послухавши сучасну церковну відправу, напевне мало б зрозуміли її *)...

Третій центр церковно-слов'янської мови, Москва, от уже 13 років колодою лежить поруйнований. В б. Росії припинилася тепер всяка праця на користь розвитку церковно-слов'янської мови й добрих перекладів. Цю справу вбито там постільки сильно й глибоко, що вона напевне не скоро прокинеться навіть у відродженій Росії:

А між тим колишнє міцне становище церковно-слов'янської мови по світовій війні сильно захиталося,—усі слов'янські народи вперто домагаються тепер церковних відправ живою мовою. Стара кирило-мефодіївська ідея знову ожила, і голосно кличе всі Церкви до нового перегляду мови своїх церковних текстів.

Куди саме перейде четвертий центр плекання церковної мови й нового виправлення богослужбових книжок, сказати ще трудно. Але історія повторюється, і багато ознак промовляють вже за те, що ця справа вертається туди, звідки вона й вийшла, — до південних слов'ян, точніше—до батьківщини церковно-слов'янської мови, цеб-то до Церкви болгарської. Як то було і встаровину, певне багато допоможе й Церква сербська.

---

*) Світової слави філолог, росіянин акад. Ф. Фортунатов про цю нову церковно-слов'янську мову пише: „Съ теченіемъ времени старославянскій языкъ обратился у насъ въ тотъ искусственный, искаженный языкъ, который употребляется теперь въ богослуженіи и называется церковно славянскимъ языкомъ. Для того, чтобы не смѣшивать съ этимъ ломаннымъ языкомъ тотъ древній церковно-славянскій языкъ, который мы открываемъ при изученіи древнѣйшихъ его памятниковъ, я называю послѣдній языкъ старославянскимъ („Лекціи по фонетикѣ старославянскаго языка“, Спб., 1919 р., ст. 2).

